

Ks. Brunon ZGRAJA
(Opole, UO)

SEMANTYKA *APETH* W PISMACH KLEMENSA ALEKSANDRYJSKIEGO

Rzeczownik ἀρετή¹, należący do terminologicznego słownika nie tylko etyki, ale także antropologii i religii, a nawet teorii poznania, posiada szeroki wachlarz znaczeniowy. Czterotomowy *Słownik grecko-polski* pod redakcją Z. Abramowiczówny oddaje ten termin na język polski przez: 1. dobroć, zaletę, wyższość, doskonałość wszelkiego rodzaju; 2. męstwo, dzielność; zwłaszcza cnotę moralną; usługomość, uprzejmość; 3. dobroć (zwierząt i rzeczy); 4. pomyślność, powodzenie; 5. zasługę, przysługę; 6. nagrodę, wyróżnienie, sławę; pochwałę, chwałę; 7. nazwę plastra². Grecko-angielski słownik G. Liddella – R. Scotta uzupełnia tę listę znaczeń określeniami, które na język polski możemy przetłumaczyć przez: cuda, szacunek oraz machina wojny, a także odnosi *arete* do Boga³. Z kolei R. Popowski w *Wielkim słowniku grecko-polskim Nowego Testamentu* określa *arete* jako: cnotę, chwałę, sławę, etyczną doskonałość oraz przejaw Bożej mocy⁴. Na kanwie tych informacji może zrodzić się obawa o właściwe przetłumaczenie interesującego nas terminu w dziełach Klemensa Aleksandryjskiego († ok. 212). W historii translatorskiej tego pojęcia znany jest chociażby spór o *arete* w *Etyce Nikomachejskiej* jako *dzielność* czy *cnotę*⁵.

¹ Termin ten w dalszej części artykułu będzie występował w transkrypcji polskiej jako *arete*.

² Por. *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, I-IV, Warszawa 1958-1965; I 323-324 (dalej cyt.: Abramowiczówna).

³ Por. G. Liddell – R. Scott, *Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, 238: „ἀρετή – I. 1. goodness, excellence, qualities (so of the gods also of women); valour, pl. brave deeds; in pl. glorious deeds, wonders, miracles; 2. generally, excellence; of persons, in pl. forms of excellence; moral virtue; good nature, kindness; 3. prosperity; II. active merit, good service; . reward of excellence, distinction, fame; of God; in pl. glories; of the praises of God; IV. Ἄρετή personified; V. as a title: Your worship; VI. engine of war; VII plaster”.

⁴ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995, 72.

⁵ Pierwszym, który wprowadzał konsekwentnie użycie terminu „dzielność”, a nie „cnota”, jako odpowiednika *arete*, był K. Twardowski. Terminologia ta przyjęła się w szkole lwowskiej, używał jej m.in. W. Witwicki, I. Dąmbska i przekład *Etyki Nikomachejskiej* z 1938 r., a także W. Rubczyński, w książce *O filozoficznych poglądach Sebastiana Petrycego*, b.m.w. 1908, 76. Przeciw temu sposobowi tłumaczenia wypowiedzieli się *explicito* W. Tatarkiewicz oraz J. Woroniecki,

W związku z tym, słuszną wydawała się być propozycja D. Gromskiej, by Arystotelesową *arete* oddać wyrazem *dzielność* jako odpowiednik *arete* w znaczeniu obszerniejszym, natomiast w znaczeniu węższym przetłumaczyć ten termin jako *dzielność etyczną* (rzadziej *cnotliwość*). Wyraz zaś *cnota* ma oznaczać poszczególne zalety etyczne⁶.

Określenie wartości semantycznej Klemensowej *arete*, pomimo uwzględniania kontekstu interesującego nas pojęcia, wiąże się również bardzo często z niemałym trudem. Metoda układu⁷, bogactwo języka Klemensa, jego synonimika, metafory, nietypowy dla dzisiejszej teologii język, obrazowość, a także piętrzące się struktury syntaktyczne, stanowią dodatkowe przeszkody w przekładzie⁸. Można jednak, w zależności od kontekstu, wyróżnić następujące znaczenia terminu *arete* w pismach Aleksandryjczyka⁹: 1) cnota; 2) moralna doskonałość; 3) talent; 4) kategoria; 5) cnotliwe życie; 6) dzielność; 7) dzielność moralna; 8) doskonałość rośliny; 9) etyka; 10) czyny cnotliwe; 11) cnota bojowa; 12) tężyzna życiowa; 13) zaleta; 14) szczególnie przymiot; 15) postawa moralna.

1. Cnota. Najczęściej, bo aż 178 razy używa Klemens terminu *arete* w potocznym znaczeniu cnoty¹⁰. Stanowi to ponad 90% wszystkich znaczeń.

implicite zaś wszyscy, którzy zostali przy tradycyjnym tłumaczeniu *arete* przez „cnota”. (Przypis za W. Granatem, *Dogmatyka katolicka*, VI: *Teologiczna wiara, nadzieja i miłość*, Lublin 1960, 412).

⁶ Por. D. Gromska, *Wstęp*, w: Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, tłum. D. Gromska, Warszawa 1956, s. LVIII.

⁷ Por. A. Méhat, *Étude sur les «Stromates» Clément d'Alexandrie*, Paris 1966, 115-148.

⁸ Por. J. Niemirska-Pliszczyńska, *Wstęp*, w: Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Warszawa 1994, s. XXXVI (dalej cyt.: Niemirska-Pliszczyńska); H. Chadwick (*Kościół w epoce wczesnego chrześcijaństwa*, tłum. A. Wypustek, Warszawa 2004, 93) tak pisze na temat języka Klemensa w *Stromatach*: „Na treść *Stromateis* z pewnością składała się taka ilość dogmatycznych twierdzeń, na jaką mógł sobie we własnym mniemaniu pozwolić Klemens, ale wszystko przedstawione zostało w świadomie mglistym i aluzyjnym stylu, w którym rzeczy przybierały postać raczej poetyckiej reminiscencji niż zwykłej, bepośredniej prozy. Styl ten był jednak czymś więcej, niż tylko przejęta ze względów taktycznych forma literacką; do pewnego stopnia odpowiadał na poglądowi Klemensa na istotę samej natury teologii. Powinnyśmy spróbować ją wyrazić za pomocą pojęć, które sugerowałyby transcendującą słowny symbol rzeczywistość. Język religijny, uważał, pokrewny jest poezji. Właściwa jest mu pewna dawka niedopowiedzenia”.

⁹ Tam, gdzie było to możliwe, wartość semantyczna *arete* w pismach Klemensa została ustalona w oparciu o istniejący przekład polski (*Kobierców Niemirskiej-Pliszczyńskiej; Hymn do Chrystusa Króla i Zbawiciela*, w: *Paedagogus* III 12, 101, tłum. M. Bednarz, w: A. Hamman, *Portrety Ojców Kościoła*, tłum. zbiorowe, Warszawa 1978, 72-73; *Który człowiek bogaty może być zbawiony?*, tłum. J. Czuj, Kraków – Ząbki 1995, 41-119; *Pedagog – Księga I Klemensa Aleksandryjskiego*, tłum. T. Puton, Lublin 1977, mps BKUL; *Zachęta do Greków*, tłum. J. Sołowianuk, PSP, 44, Warszawa 1988, 99-201), z uwzględnieniem, jak zaznaczyliśmy, kontekstu badanego terminu, jak również jego wersji translatorskiej w języku francuskim, niemieckim i włoskim.

¹⁰ Por. *Stromata* I 17, 3 (2x), GCS 52, 12; 34, 3, GCS 52, 20; 34, 4 (2x), GCS 52, 20; 35, 4, GCS 52, 21; 51, 2, GCS 52, 29; 51, 3, GCS 52, 29; 97, 2, GCS 52, 63; 97, 3, GCS 52, 63; 98, 1, GCS 52, 64;

W przekładzie niemieckim, O. Stählin¹¹ stosuje przede wszystkim termin *Tugend*, który oznacza: „cnotę, cnotliwość, niewinność”¹². Używa on jednak także rzeczowników: *Eigenschaft*¹³, *Vorzug*¹⁴, *Tüchtigkeit*¹⁵ oraz *Leistung*¹⁶, *Tätig-*

159, 2, GCS 52, 96; 159, 3, GCS 52, 96; 159, 4, GCS 52, 97; 169, 1, GCS 52, 100; 173, 1, GCS 52, 102; II 1, 2; 19, 2, GCS 52, 122; 22, 5, GCS 52, 124; 23, 2 (2x), GCS 52, 125; 24, 1, GCS 52, 125; 31, 3, GCS 52, 129; 34, 1, GCS 52, 130; 45, 1, GCS 52, 136; 55, 3, GCS 52, 143; 78, 1, GCS 52, 153; 79, 4, GCS 52, 154; 80, 2 (2x), GCS 52, 154; 80, 3 (2x), GCS 52, 155; 96, 2, GCS 52, 165; 100, 2, GCS 52, 167; 101, 3, GCS 52, 168; 105, 1 (2x), GCS 52, 170; 128, 2 (2x), GCS 52, 182; 128, 3 (2x), GCS 52, 182; 128, 4, GCS 52, 128; 129, 1, GCS 52, 183; 131, 3, GCS 52, 185; 131, 5, GCS 52, 185; 133, 4, GCS 52, 186; 133, 5, GCS 52, 186; 133, 6, GCS 52, 186; 133, 7 (2x), GCS 52, 186, 187; 135, 4, GCS 52, 188; III 40, 3, GCS 52, 214; 48, 3, GCS 52, 218; 109, 3, GCS 52, 247; IV 5, 2, GCS 52, 250; 15, 2, GCS 52, 254; 19, 1, GCS 52, 256; 20, 2 (4x), GCS 52, 257; 24, 6, GCS 52, 259; 36, 5, GCS 52, 264; 41, 1, GCS 52, 266; 48, 4, GCS 52, 270; 55, 2, GCS 52, 273; 59, 1, GCS 52, 275; 59, 2 (2x), GCS 52, 275; 59, 3 (2x), GCS 52, 275; 63, 2, GCS 52, 277; 67, 3, GCS 52, 278; 69, 1, GCS 52, 279; 123, 2 (2x), GCS 52, 303; 124, 1, GCS 52, 303; 126, 2, GCS 52, 304; 126, 3, GCS 52, 304; 130, 1, GCS 52, 305; 133, 1, GCS 52, 307; 139, 2, GCS 52, 309; 146, 2, GCS 52, 313; 163, 2, GCS 52, 320; V 15, 2, GCS 52, 355; 31, 2, GCS 52, 346; 69, 6, GCS 52, 372; 83, 2, GCS 52, 381; 83, 3, GCS 52, 381; 83, 4, GCS 52, 381; 96, 5, GCS 52, 389; 97, 5, GCS 52, 390; 97, 6, GCS 52, 390; 136, 4, GCS 52, 418; VI 78, 3, GCS 52, 470; 82, 1, GCS 52, 472; 83, 3, GCS 52, 473; 95, 4 (2x), GCS 52, 479, 480; 95, 5, GCS 52, 480; 96, 2 (4x), GCS 52, 480; 96, 3 (2x), GCS 52, 480; 98, 3, GCS 52, 481; 99, 4, GCS 52, 481; 112, 2, GCS 52, 488; 114, 5 (2x), GCS 52, 489; 125, 5, GCS 52, 495; 126, 3, GCS 52, 495; 158, 4 (3x), GCS 52, 513; 160, 2, GCS 52, 514; 161, 4, GCS 52, 515; VII 10, 1 (2x), GCS 17, 8, 9; 12, 1, GCS 17, 9; 14, 1, GCS 17, 10; 17, 3, GCS 17, 13; 17, 4, GCS 17, 13; 19, 3 (2x), GCS 52, 14; 39, 1, GCS 17, 30; 45, 1, GCS 17, 34; 45, 3, GCS 17, 34; 46, 5, GCS 17, 34; 46, 9, GCS 17, 35; 47, 2, GCS 17, 35; 47, 3, GCS 17, 35; (2x); 48, 2, GCS 17, 36; 59, 5 (2x), GCS 17, 43; 59, 6, GCS 17, 43; 64, 6, GCS 17, 46; 88, 6, GCS 17, 63; VIII 30, 2, GCS 17, 99; 31, 2, GCS 17, 100; 31, 3 (2x), GCS 17, 100; *Paedagogus* I 9, 4, Sch 70, 126; 10, 1, Sch 70, 128; 10, 3, Sch 70, 128; 16, 1, Sch 70, 138; 63, 3 (3x), Sch 70, 224; 64, 1, Sch 70, 224; 94, 1, Sch 70, 276; 99, 2, Sch 70, 286; 101, 2, Sch 70, 290; II 10, 4 (2x), Sch 108, 28; 15, 4, Sch 108, 40; 58, 1, Sch 108, 118; 110, 1 (2x), Sch 108, 208; 121, 3, Sch 108, 230; 122, 1, Sch 108, 232; III 20, 2, Sch 158, 48; 35, 2, Sch 158, 78; 42, 1, Sch 158, 92; 67, 3, Sch 158, 134; *Hymnus* 39, Sch 158, 198; *Protrepticus*, 4, 2, Sch 2, 56; 9, 1, Sch 2, 63; 61, 4, Sch 2, 125; *Quis dives salvetur* 18, 1, GCS 17, 171; 18, 6, GCS 17, 171; 19, 1, GCS 17, 171; *Eclogae propheticae* 21, 1, GCS 17, 142; 37, 1, GCS 17, 148; *Fragmenta* 7, 9, GCS 17, 197; 44, 29, GCS 17, 222.

¹¹ Przekład niemiecki pism Klemensa Aleksandryjskiego, dokonany przez O. Stählina, został wydany w pięciu tomach w serii *Bibliothek der Kirchenväter* (dalej: BKV): Clemens von Alexandria, I: *Mahnrede an die Heiden. Der Erzieher* I, BKV 7, München 1934; II: *Der Erzieher* II-III, *Welcher Reiche wird errettet werden?*, BKV 8, München 1935; III: *Die Teppiche* I-III, BKV 17, München 1936; IV: *Die Teppiche* IV-VI, BKV 19, München 1937; V: *Die Teppiche* VII, Register zu Band III-V, BKV 20, München 1938 (dalej cyt.: Stählin).

¹² Por. *Wielki słownik niemiecko-polski*, I-II, wyd. J. Piprek – J. Ippoldt, Warszawa 1994; tutaj II 607 (dalej cyt.: WSNP).

¹³ Por. *Stromata* I 51, 3, GCS 52, 29; *Paedagogus* I 63, 3 (3x), Sch 70, 224, Stählin III 52; I 260-261. Rzeczownik *Eigenschaft* posiada następujące znaczenia: „1. właściwość, własność, przymiot, cecha; 2. charakter, kontemplacja, rola” – WSNP I 467.

¹⁴ Por. *Stromata* I 159, 2, GCS 52, 96, Stählin III 132. *Vorzug* przyjmuje znaczenia: „1. pociąg dodatkowy (nadzwyczajny, poprzedzający pociąg stary); 2. pierwszeństwo, wyższość; 3. zaleta, przymiot” – WSNP II 774.

¹⁵ Por. także VI 161, 4, GCS 52, 515, Stählin IV 350. *Tüchtigkeit* oznacza: „dzielność, tęgość, zdolność, zdatność” – WSNP II 607.

*keit*¹⁷, *Tugendgemäße*¹⁸ oraz *Tat*¹⁹. W przekładzie niemieckim interesujący nas termin został również oddany przez zwroty: *tugendhaftes Verhalten*²⁰ (cnotliwe postępowanie)²¹, oraz *tugendhafte Leben sei*²² i *tugendhaftes Leben*²³ – oba tłumaczone na język polski przez „życie według cnoty”²⁴. Warto jednak zwrócić uwagę, że zarówno przekład włoski²⁵, jak i francuski²⁶, oddają termin *arete* – cnotę przez włoski rzeczownik *virtù*²⁷ i francuski *vertu*²⁸. Wyjątek stanowi tutaj

¹⁶ Por. *Paedagogus* III 20, 2, Sch 108, 48, Stählin II 154. Termin *Leistung* posiada następujące znaczenia: „1. wykonanie, dokonanie, skutecznienie; 2. świadczenia; 3. wydajność, sprawność, <wy>czyn, osiągnięcie, postępy pl. <w szkole>” – WSNP II 36.

¹⁷ Por. *Stromata* IV 130, 1, GCS 52, 305, Stählin IV 88. Rzeczownik *Tätigkeit* oznacza: „1. aktywność, działalność, czynność, pracę; 2. ruch” – WSNP II 560.

¹⁸ Por. tamże IV 146, 2, GCS 52, 313, Stählin IV, 98. Termin *Tugendgemäße* jest złożeniem rzeczowników *Tugend* i *Maß*, gdzie ten ostatni znaczy: „I. 1. miara, wymiar; 2. *przen.* miara, stopień, umiar; 3. miara, ilość, doza; II. „miara; miara (na zboże); miara (na płyny)” – WSNP II 87.

¹⁹ Por. *Hymnus* 39, Sch 158, 198, Stählin II 223. Rzeczownik *Tat* oznacza: „czyn, dzieło, uczynek, postępek, wyczyn” – WSNP II 559.

²⁰ Por. *Stromata* I 159, 3, GCS 52, 96, Stählin III 133.

²¹ Por. *Tugendhaft*: „cnotliw-y/ie” – WSNP II 607; *Verhalten*: „1. wstrzymanie, zatrzymanie; 2. zachowanie się, postępowanie” – WSNP II 700.

²² Por. tamże II 128, 3, GCS 52, 182, Stählin III 241.

²³ Por. tamże II 129, 1, GCS 52, 183, Stählin III 242.

²⁴ Por. WSNP II 23: *Leben*: „1. życie, żywot; 2. życie, utrzymanie; 3. życie, żywa istota; 4. życie, ruch; 5. życie, żywot, biografia, życiorys”; *Stromata* II 128, 3; 129, 1, GCS 52, 182, 183, Niemirska-Pliszczyńska I 213.

²⁵ Por. Clemente Alessandrino, *Gli Stromatei. Note di vera filosofia*, G. Pini (wstęp, tłum. na j. włoski, komentarz), Milano 1985 (dalej cyt.: Pini); Clemente Alessandrino, *Il Pedagogo*, B. Abele (tekst grecki i tłum. na j. włoski), CPSG 2, Torino 1953 (dalej cyt.: Abele); Clemente Alessandrino, *Protrettico ai Greci*, Q. Cataudella (tekst grecki i tłum. na j. włoski), CPSG 3, Torino 1940; Clemente Alessandrino, *C'è salvezza per il ricco?*, A. Pieri (wstęp, tłum. na j. włoski i komentarz), bm 1965.

²⁶ Przekład francuski zarówno *Protreptyka*, *Pedagoga*, jak i niektórych ksiąg *Stromatów* został zamieszczony w serii Sch: Clément d' Alexandrie, *Le protreptique*, C. Mondésert (tekst grecki, wstęp, tłum. na j. francuski), Sch 2, Paris 1976; Clément d' Alexandrie, *Le Pédagogue* I: H.I. Marrou (tekst grecki, wstęp i komentarz), M. Harl (tłum. na j. francuski), Sch 70, Paris 1960; II: C. Mondésert (tekst grecki, tłum. na j. francuski), H.I. Marrou (komentarz), Sch 108, Paris 1965; III: C. Mondésert, C. Matray (tłum. na j. francuski), H.I. Marrou (komentarz), Sch 158, Paris 1970; Clément d' Alexandrie, *Stromate* I: C. Mondésert – M. Caster (tekst grecki, wstęp, tłum. na j. francuski i komentarz), Sch 30, Paris 1951; II: P. Camelot – C. Mondésert (tekst grecki, wstęp, tłum. na j. francuski i komentarz), Sch 38, Paris 1954; V: A. Le Boulluec (wstęp, tekst grecki, indeks, komentarz i bibliografia), P. Voulet (tłum. na j. francuski), Sch 278-279, Paris 1981; VI: P. Descourtieux (wstęp, tekst grecki, tłum. na j. francuski i komentarz), Sch 446, Paris 1999; VII: A. Le Boulluec (wstęp, tekst grecki, tłum. na j. francuski i komentarz), Sch 428, Paris 1997.

²⁷ Rzeczownik ten oznacza na pierwszym miejscu cnotę, ale także: zaletę, męstwo, odwagę, skuteczność i moc, por. *Podręczny słownik włosko-polski*, I-II, wyd. W. Meisels, Warszawa 1996; tutaj II 652-653 (dalej cyt.: PSWP).

²⁸ Według *Wielkiego słownika francusko-polskiego* I-II, red. J. Bobrzyński – I. Kaczuba – B. Frosztęga Warszawa 1983; tutaj II 961, termin *vertu* przyjmuje następujące znaczenia: „1. cnota, zaleta, przymiot; 2. enota, prawość, szlachetność, zacność; 3. lit. cnotliwe życie; 4. cnota, moralność;

jedynie włoski przekład IV *Stromatu* 15, 2²⁹, gdzie użyto rzeczownika *valore*³⁰. Można więc powiedzieć, iż oba tłumaczenia, włoskie i francuskie, jak również kontekst bliższy i dalszy pojęcia *arete* przemawiają za tłumaczeniem terminu *arete* jako cnoty.

W pismach Klemensa termin *arete* – cnota tylko 4 razy odnosi się bezpośrednio do Boga. Występuje wtedy *arete* w takich złożeńiach jak: „Boska *arete*” (θεία ἀρετή)³¹, „*arete* Boga” (ἀρετή θεοῦ)³², oraz „*arete* jest czymś Boskim” (ἀρετή ἐστὶν θεία)³³. Stanowi to nieco ponad 2% znaczeń. Większe natomiast teologiczne przyporządkowanie *arete* ujawnia się przy uwzględnieniu jej kontekstu dalszego. *Arete* występuje wówczas w połączeniach treściowych z takimi terminami jak: Prawda (Ἀλήθεια)³⁴, Prawo (Νομός)³⁵, Pismo Święte (Γραφή)³⁶, Bóg (Θεός)³⁷, Pan (Κύριος)³⁸, Mądrość (Σοφία)³⁹, Syn (Υἱός)⁴⁰, Logos (Λόγος)⁴¹, a także z określeniami: sprawa Boża (θεῖον πραγματευόμενον)⁴², boskie zrządzenie (θεία μοίρα)⁴³ oraz dany przez Boga (θεόδοτος)⁴⁴. To z kolei stanowi tylko nieco ponad 15% znaczeń *arete* jako cnoty.

Termin *arete* spełnia ponadto funkcję personifikującą. Klemens trzykrotnie używa w tym znaczeniu tego terminu⁴⁵ (stanowi to blisko 2% całości określeń *arete* jako cnoty) odwołując się do opowiadania Prodikosa z Keos o *Arete*

5. cnota, cnotliwość; 6. właściwość, moc; 7. skuteczność; 8. siła moralna; 9. odwaga, cnoty żołnierskie pl.” (dalej cyt.: WSFP).

²⁹ Por. Pini, s. 441.

³⁰ Por. *Valore*, PSWP II 629: „1. wartość, znaczenie; 2. walor, wartość; 3. ekon. cena, wartość; 4. ważność, prawomocność; 5. męstwo, dzielność; 6. znaczenie; 7. muz. wartość (nuty); 8. mpl. kosztowność, plt. rzeczy drogie, walory; 9. mpl. bank. papiery wartościowe (obligacje, akcje), walory mpl.”.

³¹ Por. *Stromata* II 19, 2, GCS 52, 122, Niemirska-Pliszczyńska I 140.

³² Por. tamże II 135, 4; VII 88, 6, GCS 52, 188; 17, 63, Niemirska-Pliszczyńska I 219; II 290.

³³ Por. tamże VI 125, 5, GCS 52, 495, Niemirska-Pliszczyńska II 188.

³⁴ Por. tamże II 1, 2; VI 83, 3, GCS 52, 113; 472.

³⁵ Por. tamże I 173, 1; II 34, 1; 105, 1, GCS 52, 102; 130; 170.

³⁶ Por. tamże II 79, 4, GCS 52, 154.

³⁷ Por. tamże II 96, 2; IV 139, 2; VI 114, 5; 158, 4; VII 14, 1; 39, 1, GCS 52, 165; 309; 489; 513; 17, 10; 30; *Paedagogus* I 9, 4; 99, 2; SCh 70, 126; 286; *Protrepticus* 4, 2: 9, 1, SCh 2, 56; 63.

³⁸ Por. *Stromata* IV 36, 5; 41, 1; VI 126, 3, GCS 52, 264; 266; 495.

³⁹ Por. tamże VI 95, 4; 95, 5, GCS 52, 480.

⁴⁰ Por. tamże VII 12, 1, GCS 17, 9.

⁴¹ Por. *Paedagogus* I 101, 2, SCh 70, 290; *Paedagogus* III 35, 2, SCh 158, 78; *Hymnus* 39, SCh 158, 198.

⁴² Por. tamże IV 163, 3, GCS 52, 321.

⁴³ Por. tamże V 83, 4, GCS 52, 381.

⁴⁴ Por. tamże V 83, 2, GCS 52, 381.

⁴⁵ Por. tamże V 31, 2, GCS 52, 346; *Paedagogus* II 110, 1 (2 x), SCh 108, 208. Tekst grecki źródłowy zawiera termin Ἀρετή (który z racji swej pisowni nie został uwzględniony w niniejszym artykule, por. *Stromata* IV 122, 1, GCS 52, 302; L. Diogenes, *Vitae philosophorum* II 72, 86. Spełniałby on również funkcję personifikującą, gdyż odnosił się do córki Arystypa z Cyreny.

i *Nieprawości*⁴⁶. *Arete* jako niewiasta o poważnym obliczu obiecuje szczęście trwałe i nieśmiertelność. *Nieprawość* zaś, uosabiająca niewiastę o czarującej postaci, pomimo zapewnień o nieprzemijającym szczęściu, sprowadza idącego za nią na drogę nieprawości. Cytując natomiast Symonidesa z Keos⁴⁷ mówi nasz Autor o *Arete*, która mieszka na niedostępnych skałach, otoczona orszakiem świętych nimf⁴⁸.

Najczęściej spotykanym podmiotem *arete* – cnoty w pismach Klemensa pozostaje człowiek. Na 178 znaczeń *arete* jako cnoty, aż 145 odnosi się bezpośrednio, bądź pośrednio do człowieka. Stanowi to 81% całości. Na obecnym etapie analiz należy także powiedzieć, że *arete* w potocznym znaczeniu cnoty, która jest moralnie uporządkowaną postawą do realizowania czynów dobrych w określonej dziedzinie ludzkiego działania⁴⁹, jest wartością, o którą należy zabiegać, a której posiadanie przynosi konkretne owoce. Termin ten w tym znaczeniu, z racji przede wszystkim swej częstotliwości występowania, powinien stanowić przedmiot dalszej szczegółowej analizy.

2. Moralna doskonałość. W tym znaczeniu *arete* pojawia się tylko 1 raz⁵⁰. Poda przykładem polskim, żadne inne tłumaczenie nie oddaje w ten sposób treści pojęcia *arete*; przykład niemiecki używa bowiem rzeczownika *Güte*⁵¹, zaś włoski i francuski, odpowiednio *virtù*⁵² i *vertè*⁵³. Moralna doskonałość, obok mądrości i potęgi, jest przymiotem Boga. Dzięki nim Bóg nie tylko czyni dobro, ale „posługując się złem przez kogoś wymyślonym zużywa je dla dobra i szlachetnego celu”⁵⁴. W ten sposób objawia się natura Boga.

3. Talent (niem. *Kunst*⁵⁵; wł. *abilità*⁵⁶; fr. *strategie*⁵⁷). To znaczenie *arete* użyte jest w pismach Klemensa tylko jeden raz. *Arete* – talent to przede wszystkim niezwykle zdolności strategiczne Mojżesza – wodza, przejawiające się

⁴⁶ Por. Prodikos, *Fragmenta* 2; Xenophon, *Memorabilia* II 1, 21-34; Cicero, *De officiis* I 32, 118; Philo, *De sacrificiis Abelis et Caini* 20-33.

⁴⁷ Por. Symonides, *Fragmenta* 37.

⁴⁸ Por. *Stromata* IV 48, 4, GCS 52, 285.

⁴⁹ Por. S. Witek, *Cnota*, EK III 521.

⁵⁰ Por. *Stromata* I 86, 3, GCS 52, 77.

⁵¹ Por. Stählin III 78. Rzeczownik *Güte* oznacza: „1. dobroć; 2. jakość” – WSNP I 738.

⁵² Por. Pini, s. 149.

⁵³ Por. Sch 30, 25.

⁵⁴ Por. Niemirska-Pliszczyńska I 63, zob. Chrysippus, *Fragmenta logica et physica* 1184.

⁵⁵ Por. *Stromata* I 162, 1, GCS 52, 97, Stählin III 134. *Kunst* oznacza: „sztukę, zręczność, biegłość, kunszt” – WSNP I 944.

⁵⁶ Por. tamże I 162, 1, Pini, s. 209. *Abilità* przyjmuje następujące znaczenia: „1. zdolność, zręczność; 2. zdatność, zdolność; 3. spryt, zręczność, brawura; 4. arch. śmiałość, odwaga” – PSWP I 32.

⁵⁷ Por. tamże I 162, 1, Sch 30, 161. *Strategie* oznacza strategię – WSFP II 739.

w odparciu wrogów , ale także umiejętność zaprawiania Izraelitów do męstwa i wytrwałości.

4. Kategoria (niem. *Art*⁵⁸; wł. *virtù*⁵⁹; fr. *vertu*⁶⁰). Użyty w tym znaczeniu termin *arete*, choć odnosi się w pierwszym rzędzie do pojęcia wiary, to służy przede wszystkim eksplikacji dwóch rodzajów czasu: przeszłego i przyszłego. Cechą pierwszego według Klemensa jest wspomnienie, drugiego natomiast nadzieja.

5. Cnotliwe życie (niem. *tugendhaft zu leben*⁶¹; wł. *condotta virtuosa*⁶²). Prowadzi je człowiek wstrzemięźliwy , który własnej wolności użył na uwolnienie duszy od namiętności i sprawuje władzę nad ciałem. Przez taki rodzaj życia człowiek zasługuje na pochwałę, zaś Bóg – dawca nieograniczonej wolności ludzkiej staje się godny czci i uwielbienia.

6. Dzielność (niem. *Tüchtigkeit*⁶³; wł. *valore*⁶⁴). Tylko jeden raz używa Klemens *arete* w tym znaczeniu, cytując fragment *Iliady*⁶⁵. W kontekście Klemensowych rozważań o niewolnikach, czyli ludziach sprzedanych pod panowanie grzechu, Homerowy termin *pańszczyzny*⁶⁶ należałoby rozumieć jako działanie, podjęte przez człowieka z nakazu Zeusa, mające prowadzić do wyzwolenia spod panowania grzechu. Realizacja tego nakazu wiąże się z utratą połowy „dzielności”, a więc nie tylko waleczności, odporności i odwagi, tak bardzo koniecznych w walce z grzechem, ale i wcześniejszych owoców zmagania ze złem. Końcem owej *pańszczyzny* będzie całkowite oddzielenie duszy od ciała w chwili śmierci, a jej owocem – dostąpienie prawdziwego poznania Boga.

7. Dzielność moralna (niem. *Tugend*⁶⁷; wł. *virtù*⁶⁸). W tym znaczeniu *arete* pojawia się dwukrotnie i dotyczy szeroko pojętej cnotliwości zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Źródłem dzielności moralnej jest postępowanie według

⁵⁸ Por. tamże II 53, 1, GCS 52, 141, Stählin III 190. Termin *Art* oznacza: „1. sposób, zwyczaj; 2. sposób życia, zachowanie; 3. rodzaj, gatunek; 4. dawn. grunt, ziemia” – WSNP I 146.

⁵⁹ Por. tamże II 53, 1, Pini, s. 276.

⁶⁰ Por. tamże II 53, 1, SCh 108, 77.

⁶¹ Por. tamże III 41, 1, GCS 52, 214, Stählin III 281.

⁶² Por. tamże III 41, 1, Pini, 379. *Condotta* oznacza przede wszystkim: „postępowanie, zachowanie się, dawn. konduite” – PSWP I 343; *virtuoso* zaś: „cnotliwy” – PSWP II 653.

⁶³ Por. tamże IV 12, 3, GCS 52, 253, Stählin IV 18.

⁶⁴ Por. tamże IV 12, 3, Pini, s. 439.

⁶⁵ Por. Homerus, *Ilias* XVII 322-323.

⁶⁶ Por. Niemirska-Pliszczyńska I 304 posługuje się przekładem *Odysei* dokonany przez J. Wittlina, Warszawa 1982, 301.

⁶⁷ Por. *Stromata* IV 60, 1; 67, 4, GCS 52, 276; 278, Stählin, IV, 46, 50.

⁶⁸ Por. tamże IV 60, 1; 67, 4, Pini, s. 467; 471.

ducha. W przypadku kobiet przybiera ono postać konkretnych czynów, jakimi są: mycie nóg gościom, przygotowanie podplomyków dla aniołów, wypasanie owiec oraz pranie. Dążenie do dzielności moralnej ma, zdaniem Klemensa, charakter wspólnotowy. Zakłada ono nie tylko wspólne podejmowanie wysiłku, ale i wzajemne przekonywanie do jego podjęcia.

8. Doskonałość rośliny. Najlepiej oddaje tę wartość semantyczną naszego terminu włoskie tłumaczenie, gdzie użyty został termin *perfezione*⁶⁹. Klemens cytując Platona⁷⁰, mówi o morfologicznej doskonałości rośliny, której pierwsze pędy dają nadzieję pełnego wykorzystania możliwości rozwoju danych jej przez naturę. Poprzedzający *arete*, grecki przyimek *πρός* (*do, ku*), wyrażający w swym znaczeniu ruch⁷¹, wskazuje na konieczność rozwoju rośliny, którego celem ma być jej doskonałość. Ten efekt końcowy akcentuje głównie przekład niemiecki poprzez użycie wyrazu *Ziel*⁷².

9. Etyka (niem. *Tugend*⁷³; wł. *virtù*⁷⁴). Filozofią, która jest dążeniem duszy do prawidłowego rozumowania i czystego życia, zajmują się, według Hellenów, filozofowie podejmujący badania w zakresie etyki. Na filozofię według nich składają się niekwestionowane zasady różnych szkół filozoficznych, które w połączeniu z odpowiadającym im życiem stanowią jeden wybór. Same zaś „zasady zostały zaczerpnięte z daru łaski, udzielonego przez Boga”⁷⁵.

10. Czyny cnotliwe (niem. *tugendhaften Taten*⁷⁶, *tugendreichen Taten*⁷⁷; wł. *delle azioni virtuose*⁷⁸; *le azioni ispirate a virtù*⁷⁹). Dwukrotnie pojawia się *arete* w tym znaczeniu. W *Stromacie* VI Klemens użył terminu *czyny cnotliwe* jako wyznacznika prawdziwego bogactwa. W *Stromacie* VII natomiast okreś-

⁶⁹ Por. tamże VI 24, 1, GCS 52, 441. Rzeczownik *perfezione* oznacza: „doskonałość i perfekcję” – PSWP II 164.

⁷⁰ Por. Plato, *Leges* VI 765e.

⁷¹ Por. Abramowiczówna III 676.

⁷² Por. *Stromata* VI 24, 1, GCS 52, 441, Stählin IV 252. Rzeczownik *Ziel* posiada następujące znaczenia: „1. punkt końcowy, cel, meta; 2. cel (w tarczy); 3. granica, kres; 4. termin” – WSNP II 877.

⁷³ Por. tamże VI 55, 3, GCS 52, 458, Stählin IV 275.

⁷⁴ Por. tamże VI 55, 3, Pini, s. 696.

⁷⁵ Por. Niemirska-Pliszczyńska II 144.

⁷⁶ Por. *Stromata* VI 99, 5, GCS 52, 481, Stählin IV 305. Rzeczownik *Tat* oznacza: „czyn, dzieło, uczynek, postępek oraz wyczyn – WSNP II 559.

⁷⁷ Por. tamże VII 70, 5, GCS 17, 50, Stählin V 74. Termin *tugendreich* oznacza „cnotliwy/ie” – WSNP II 607.

⁷⁸ Por. tamże VI 99, 5, Pini, s. 727. *Azione* oznacza na pierwszym miejscu „czyn, uczynek, ale także działanie, akcję (teatr., lit., woj., sport., ekon.), skutek, manewr (woj.), walkę (woj.), sprawę i proces (prawn.)” – PSWP I 184. *Virtuoso* z kolei należy tłumaczyć przez termin „cnotliwy” – PSWP II 653.

⁷⁹ Por. tamże VII 70, 5, Pini, s. 838.

lenie to przysługuje człowiekowi wstrzemięźliwemu. Dzięki zdobytej władzy nad dobrem człowiek ten osiąga najwyższe wartości wiedzy, a to z kolei owocuje cnotliwymi czynami. Warto też zwrócić uwagę na występujący przed terminem *arete* grecki przyimek *κατά*⁸⁰, który podkreśla, iż chodzi o czyny zgodne z *arete* – cnotą.

11. Cnota bojowa (niem. *Tüchtigkeit*⁸¹; wł. *valore*⁸²). W *Stromacie* VI nasz Autor zamieścił fragment elegii Solona⁸³, opisujący ludzkie życie przy pomocy dziesięciu siedmioletnich okresów. Zdaniem Solona, czwarte siedmioletnie charakteryzuje się tym, iż człowiek nabiera krzepkości ciała, czego dowodem jest cnota bojowa.

12. Tężyzna życiowa⁸⁴ (niem. *Kraft*⁸⁵; wł. *valore*⁸⁶). Według Solona, przedostatni okres życia – dziewiąte siedmioletnie, to przede wszystkim czas ubytku odporności fizycznej i psychicznej, czyli tężyzny. Jak stwierdza Solon, choć „nie brak jeszcze człowiekowi siły, to ciału i mocy nie czas sprostać wszelako już wielkim zadaniom”⁸⁷.

13. Zaleta. Według Klemensa pojęcie *arete* w znaczeniu zalety (niem. *Vorzug*⁸⁸; wł. *virtù*⁸⁹; fr. *qualité*⁹⁰) przysługuje zarówno ludziom, jak i zwierzę-

⁸⁰ Dla wyrażenia stosowności, zgodności, bądź porównania, przyimek ten tłumaczymy przez: w zgodzie z czymś, po myśli czyjejs, odnoszący się do czegoś, pozostający w związku z czymś, na wzór, w rodzaju kogoś, czegoś, por. Abramowiczówna II 566.

⁸¹ Por. tamże VI 144, 5, GCS 52, 505, Stählin IV 337.

⁸² Por. tamże VI 144, 5, Pini, s. 759.

⁸³ Por. Solon, *Fragmenta* 19; Philo, *De opificio mundi* 103.

⁸⁴ Warto nadmienić, iż *arete* w znaczeniu tężyzny życiowej występuje w schematycznym opisie ludzkiego procesu rozwojowego ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju cielesnego, który ujawnia, zdaniem S. Łucarza, sposób myślenia Klemensa, jak również brak oryginalności w tym względzie, a co za tym idzie także i jego całkowitą zależność od klasycznego wykształcenia, por. S. Łucarz, *Grób czy świątynia? Problematyka cielesności w antropologii Klemensa Aleksandryjskiego*, Kraków 2007, 99.

⁸⁵ Por. *Stromata* VI 144, 6, GCS 52, 506, Stählin IV 338. Rzeczownik *Kraft* przyjmuje następujące znaczenia: „1. siła (ciała i ducha); 2. moc obowiązująca; 3. siła (fizyczna, techniczna); 4. siła, pracownik; 5. siła (wojskowa)” – WSNP I 926.

⁸⁶ Por. tamże VI 144, 6, Pini, s. 760.

⁸⁷ Por. Niemirska-Pliszczyńska II 200.

⁸⁸ Por. *Paedagogus* II 64, 1 (2x), Sch 108, 130, Stählin II 73.

⁸⁹ Por. tamże II 64, 1 (2x), Abele, s. 280.

⁹⁰ Por. tamże II 64, 1 (2x), Sch 108, 131. Termin *qualité* posiada następujące znaczenia: „I. 1. jakość; 2. gatunek; 3. (wysoka) jakość; 4. *filoz.* jakość; 5. właściwość, własność, cecha, dyspozycja; 6. zaleta, przymiot; 7. uzdolnienie; 8. prawo, uprawnienie, upoważnienie; 9. prawn. tytuł (prawny); 10. prawn. zdolność (prawna); 11. rola, funkcja, charakter; 12. tytuł, godność, stanowisko (społeczne); 13. dystynkcja, wytworność; 14. stan (społeczny); 15. szlachetne urodzenie, szlachectwo; 16. szach, rzadz. wymiana; II. pl. 1. personalia; 2. prawn. sentencja (wyroku)” – WSFP I 448-449.

tom. Najznamienitsze zaś cechy składają się na pojęcie doskonałości danego gatunku. Tak wyobrażamy sobie, zdaniem Klemensa, lekarza, któremu nie brak umiejętności lekarskich, a także gnostyka, jako tego, któremu nie brak wiedzy naukowej.

14. Szczególny przymiot. *Arete* w tym znaczeniu, podobnie jak i trzy poprzednie znaczenia *arete*, pojawia się tylko trzy razy w pismach Klemensa⁹¹. Stanowi ona tutaj szczególną przypadłość obiektu mającego być zdefiniowanym. Przy jej pomocy między innymi definicja ujmuje naturę obiektu i charakteryzuje jego istnienie, nadając mu przy tym znamię jakości.

15. Postawa moralna (niem. *Haltung*⁹²; wł. *virtù*⁹³; fr. *courage*⁹⁴). *Arete* w tym znaczeniu jest terminem, który niejako zamyka, podaną przez Chryzypa⁹⁵ definicję najlepszego sposobu życia. Składa się na niego karność, przyzwoitość i uporządkowana siła fizyczna. Realizacja zaś takiej postawy moralnej zapewnia człowiekowi szeroko pojęte pierwszeństwo.

Reasumując, należy stwierdzić, iż badany przez nas termin przyjmuje w pismach Klemensa 15 odcieni znaczeniowych, wśród których przeważa potoczne określenie *arete* jako cnoty. Jak już bowiem stwierdziliśmy, w tym znaczeniu *arete* pojawia się 178 razy, co stanowi 90% całości. Pole semantyczne *arete* – cnoty zostało zdominowane przez antropologiczne przyporządkowanie (81%). Nowej optyki treściowej nadaje z pewnością *arete* jej teologiczne, a w szczególności teocentryczne odniesienie. Sprawia ono, iż termin *arete* przestaje być tylko pojęciem czysto etycznym, filozoficznym, czy antropologicznym, a staje się także w jakiejś mierze pojęciem o wymiarze transcendentalnym. Pozostałe, często jednostkowe określenia naszego terminu należą głównie do słownictwa etycznego. Nie brak jednak określeń z innych dziedzin: wojskowości (talent, cnota bojowa), metafizyki (kategoria, szczególny przymiot, zaleta) oraz botaniki (doskonałość rośliny) i anatomii funkcjonalnej (tężyzna życiowa).

⁹¹ Por. *Stromata* VIII 21, 5, GCS 17, 93; *Paedagogus* II 121, 4 (2x), Sch 108, 230, Stählin II 127; *Eigenschaft*; Abele, s. 370; *virtù*; Sch 108, 231; *vertu*.

⁹² Por. *Paedagogus* III 85, 4, Sch 158,164, Stählin II 209. Termin *Haltung* oznacza: „1. postawę, trzymanie się; 2. przyn. zachowanie; 3. stanowisko, zapatrywanie, nastawienie; 4. nastój” – WSNP I 749.

⁹³ Tamże III 85, 4, Abele, s. 514.

⁹⁴ Tamże III 85, 4, Sch 158, 165. *Courage* posiada następujące znaczenia: „1. odwaga, męstwo, śmiałość; 2. przyn. serce” – WSFP II 961.

⁹⁵ Por. Chrysippus, *Fragmenta moralia* 276.

SEMANTICS OF *APETH* IN THE WRITINGS
OF CLEMENT OF ALEXANDRIA

(Summary)

The term ἀρετή that appears 198 times in the writings of Clement of Alexandria, assumes 15 nuances, among which prevails the common definition of that noun as virtue, with an anthropologic and theocentric reference. The rest of the definitions of ἀρετή, belonging chiefly to the ethical vocabulary, complement the terms from other domains : from the military one (talent, virtue), from metaphysics (category, a special attribute), and from botany (perfection of the plant), as well as from functional anatomy (nerve of life).